

Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/1 2013, Sayfa: 67-74.
Xelqara Uyğur Tetqiqati Jorinali, San: 1/1 2013, Sehipe: 67-74.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/1 2013, Page: 67-74.

BAŞLANGUÇTA ANA TİLNİ ALDIDA ÖGETİŞ ZÖRÜRLİĞİNİN İLMİY ASASLIRI

*Erkin SİDİQ **

İLKÖĞRETİMDE ANADİLİN ÖNCE ÖĞRETİLMESİNİN BİLİMSEL TEMELLERİ

ÖZET

Çin hükümeti 1992 yılında Uyğur bölgesinde “çift dilli eğitim” politikasını uygulamaya koydu. Ondan sonra bu politika gittikçe güçlendirilerek günümüze gelindiğinde Uyğurca eğitim dili olmaktan çıkarıldı. Bugün Uyğur çocuklarına kreş ve ilkokul 1. sınıftan itibaren sadece Çince öğretilmekte ve bütün dersler Çince verilmektedir. Uyğur çocuklarının ilkokul 1. sınıftan itibaren ana dili bırakıp Çince öğrenmeleri, ayrıca bütün dersleri Çince dinlemeleri, Amerika gibi gelişmiş ülkelerde konuyla ilgili yapılan bilimsel araştırmaların sonuçlarına göre tamamen yanlış olup, bu çocukların dil ve ilim öğrenme sürecini ağır derecede olumsuz etkilemektedir. Bu makalede çift dilli eğitim ile ilgili bugüne kadar yaptığım araştırmaların bilimsel sonuçları ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uyğur, Çift Dilli Eğitim, Çin Dili, Okul, Yabancı Dil.

67

THE SCIENTIFIC BASES OF TEACHING MOTHER TONGUE FIRSTLY IN ELEMENTARY SCHOOLS

ABSTRACT

The Chinese government started a so-called “bilingual education” policy on a trial-basis in 1992 in the Uyghur Region. After that the Chinese government gradually strengthened this policy year-by-year. As of today, the Uyghur language was forcefully eliminated from the language of instruction at all Uyghur schools. Now Uyghur kids are being taught only Han Chinese language. Such a policy violates the scientific findings of a lot of research conducted for tens and hundreds of years in some developed countries such as the US, and may bring some serious harm to Uyghur kids in learning language as well as obtaining various knowledge through schooling. In this paper, I will describe the scientific findings on bilingual education that I have learned until today.

Keywords: Uyghur, Bilingual Education, Chinese Language, School, Foreign Language.

* Yök. Müh. Dr., NASA - ABD, E-posta: erkinsidiq@gmail.com.

1. Qoş Tilliq Maaripni Yolğa Qoyuvatqan Cem'iyetlerniñ Tipleri

Qoş tilliq maaripni yolğa qoyuştiki éhtiyac ve meqsetke asasen, dunyadiki dölet ve cem'iyetlerni mundaq üç tipqa ayırış mumkin:

1. Dunyavilişniñ éhtiyacığa maslişiş üçün qoş tilliq maaripni yolğa qoyğan cem'iyet. Yéqinqi bir qançe on yıl mabeynide, insanlarnıñ dunyaviliş seviyeside téz tereqqiyatlar yüz bérıp, kişilerniñ bir dölettin yene bir döletke köçüşü künsayın küçeyip mañdı. Bundaq köçüşni keltürüp çiqarğan sebeblerdin tövendikiler bar: yaxşıraq iqtisadiy şert-şaraitni qoğlışı, tuğuş nisbeti tövenlep ketken döletler taşqi emgek küçige éhtiyaclıq boluş, oxşamığan guruppilar otturisdiki toqunuşlar tüpeylidin panahlanğuçılar toxtımay sirtqa qaçış, bir guruppa yene bir guruppini éziş ve ékologiyelik balayıapetler yüz bérış. Yavropa birlikige eza bolup kirgen döletler otturisdiki iqtisadiy hemkarlıqmu aşu döletlerdiki emgekçiler ve ularniñ aile teveleriniñ döletler ara erkin yötکیلip yürüşini zor dericede ilgiri sürdi. Muşundaq ehval astida şekillengen cem'iyet bir qisim az sanlıq millet xelqiniñ bir köp sanlıq millet rayoniğa yaki başqa bir döletke köçüp bérışidin şekillengen cem'iyet bolup, men uşbu yazmamda undaq cem'iyetni 1-tiptiki cem'iyet, dep ataymen. Amérika, Kanada ve Cuñgodiki Xenzular yötکیلip barğan az sanlıq millet rayonları mana muşundaq cem'iyeti bar dölet ve rayonlarnıñ misali bolalaydu. Çet eldiki qoş tilliq maarip toğrısındaki tetqiqatlarnıñ bir qismi mana muşundaq cem'iyettiki köçmen bolup kelgen xelqiniñ ana tili ve sahipxan millet tilini ögeniş üstide élip bérilğan.

2. Bir çet el tili ögeniş ösmürlerniñ til ögeniş ve bilim aliş cehettiki tereqqiyatığa paydılıq bolğanlıqı üçün çet el tili oqutuşni yolğa qoyğan cem'iyet. Amérika ve Yavropadiki tereqqiy tapqan döletlerniñ, şundaqla Cuñgodiki Xenzular rayonlariniñ başlanğuç ve toluqsız ottura mektepleri asasında şekillengen cem'iyet mana muşundaq cem'iyetniñ misali bolalaydu. Men bu xil cem'iyetni 2-tiptiki cem'iyet, dep ataymen.

3. Eger biz insanlar tarixini obdan tekşürüp köridiğan bolsaq, uniñ pütün ceryanida siyasiy cehette üstünlükni igilep turğan millet az sanlıq milletlerniñ tilini basturup yaki çeklep kelgenlikini bayqaymız. Bundaq işlar dunyada hazırmu davamlışıvatıdu. Buni "til cehettiki irqiy qırğınçılıq" dep atasqa bolidu. Bundaq qırğınçılıqni emelge aşuruşniñ asasiy qorali maarip boluvatıdu. Bir az libéralist guruppilar maariptin paydılınıp, az sanlıq milletlerni çoñ milletniñ içide assimilyatsiye qılış siyasetini yolğa qoyuvatıdu. Natsist-faşistlarğa oxşas guruppilar bolsa köçmen bolup kelgen az sanlıq millet xelqini öz rayoni yaki döletidin qoğlap çiqariş yaki bolmisa asasiy éqımnı teşkil qilğuçi cem'iyetniñ içige kirküzmeslik usulini teşebbus qilivatıdu. Men muşundaq işlar mevcut bolup turuvatqan cem'iyetni 3-tiptiki cem'iyet, dep ataymen. Bundaq cem'iyette üstünlükni igiligen millet başqa milletlerniñ til, medeniyet, irq ve din cehetlerdiki özi bilen bolğan perqni öziniñ milliy kimlikige bolğan tehdit, dep qarap, bu "mesileler" ni her xil maarip siyaset - tüzümleri arqılıq "hel qılış" qa tirişidu. Bundaq cem'iyetniñ bir alahidiligi şuki, aşu cem'iyette üstünlükni igiligen millet yolğa qoyğan "assimilyatsiye qılış" siyaseti bilen "qoğlap çiqariş" siyaseti mahiyette oxşas nerse bolup, her ikkisi yuqırıda tilğa élinğan "mesile" ni "hel qılış" ni meqset qilğan bolidu. Muşundaq ikki xil siyasetlerniñ astida yaşavatqan tili bilen medeniyeti her xil bolğan milletler özleriniñ avazini sahipxan cem'iyetke añlitalmaydığan, özleriniñ mevcutulıqını sahipxan cem'iyetke körsetelmeydığan bir halette yaşasqa mecburi bolidu. Maariptiki assimilyatsiye siyaseti oquğuçılarnıñ öz ana tilini saqlap qalışığa tosqunluq qilidu. Öziniñ ana tili bilen ana medeniyetini saqlap qalğan kişilerge bolsa "iqtidari töven kişiler", dep qaraydu.

Qoş tilliq maaripniñ nişani bolğan xelq ve u xelq yaşavatqan makan nuqtasidin qariğanda, uyğurlar bu üç tip cemiyetniñ heçqaysısığa toğra kelmeydu. Çünki, 1-tiptiki cem'iyet çet eldin köçüp kelgen az sanlıq millet xelqiniñ ana tilini saqlap qalışığa ve yeñidin köçüp kelgen döletniñ asasiy tilini ögenivelişige yardım qılış üçün qoş tilliq maaripni yolğa qoyıdu. İkkinçi xildiki

cem'iyette yerlik xelqniñ ana tilini esaslıq til qilip işletip, ularğa bir çet el tili qoşumçe ögetilidu. Üçinçi xildiki cem'iyette başqa rayon yaki çet eldin köçmen bolup kelgen xelqni assimilyatsiye qiliş meqsetide köçmen milletlerni til cehette çekleydu yaki bolmisa ularni sahipxan dölettin qoğlap çiqiridu. Şundaq bolğaçqa, hazır Uyğurlar duç kelgen ehval yuqiriqi 3 xil ehvalniñ héç qaysisiğa oxşımaydığan bolup, Uyğur cem'iyeti yerlik milletniñ ana tili öz makanida çeklimege uçravatqan bir cem'iyet bolup turuvatidu.

2. Amérikada Yolğa Qoyulğan Qoş-tilliq Maarip Programmaları

Amérika hökümeti maarip sahesediki mes'ul kadrlar, maaripşunaslar ve balalar psixologiyisi mutexassisleri qatarlıqlardın teşkil tapqan mexsus tetqiqat guruppisi teşkillep, neççe on yıl tekşürüş ve tetqiq qiliş arqiliq 1968-yılı tunci qétim "qoş tilliq maarip qanunı" ni tüzüp çiqqan. Bu qanunda ana tili Engiliz tili bolmiğan oquğuçılarnıñ oquşta alahide éhtiyaci barlıqı étirap qilingan. Bu qanun maqullanğandın kéyin, Amérikadiki her qaysi mekteplerniñ mes'ulları ve nezeriyeçiler qandaq qilip ana tili Engiliz tili bolmiğan oquğuçılarnı Engiliz tilida ders añliyalaydığan dericege yetküzüş usullarını tapıp çiqqan. Ular tapqan esaslıq usullardın mundaq dört xili bar:

1. Ötkünçi basquç teriqeside ögetiş usuli (Englizçe "transitional bilingual education"). Bu usulda ana tili Engilizçe bolmiğan, çet eldin Amérikağa köçmen bolup kelgen oquğuçılar başlanğıç mektep oquşını deslepte Engiliz tilida emes, öz ana tilida başlaydu, hemde Engilizçeni birinçi çet el tili süpetide ögenidu. Şu arqiliq tedriciy halda esasıy maarip éqimiğa qoşulidu.

2. Çöktürüp ögetiş usuli (Engilizçe "immersion bilingual program"). Bu usulni bir misal arqiliq çüşendürey. Muşu usul boyıçe bolğanda, içkiri ölkeleriniñ Xenzu rayonidiki bir qisim Xenzu balalarığa yeslidin başlap hemme dersler Uyğur tilida ötilidiğan bolup, ularğa Uyğur tili bir ayrim ders süpetide ötülmeydu.

3. Ğerq qilip ögetiş usuli (Engilizçe "submersion bilingual program"). Bu usulnı bir misal arqiliq çüşendürey. Bu usul boyıçe bolğanda, mektep yaşıdın burun içkiri ölkelerge köçüp barğan Uyğur balaları normal sinipta Xenzu balalar bilen birlikte oquydiğan bolup, bu Uyğur oquğuçılarga ayrim Xenzu tilidin ders bérilmeydu. Amérikiniñ bezi ştatlaridiki xelq bu usul üstidin erz qilip, bezi ştatlar bu usulni "qanunsız usul" dep çekligen işlarmu bar iken.

4. Engiliz tilini ikkinçi çet el tili qilip ögetiş usuli (Engilizçe "English as a Second Language program" bolup, uni qisqartıp "ESL program" dep ataydu). Bu usul yuqiriqi "ğerq qilip ögetiş usuli" bilen oxşışıp kétédiğan bolup, birla oxşımaydığan yeri, ana tili Engiliz tili bolmiğan oquğuçılar bir mezgıl kündüzdiki dersniñ melum bir qismida mexsus Engiliz tili ögenidu.

3. Ana Tilniñ Tereqqiyati Heqqide Hazirğıçe Bayqalğan Penniy Bilimler

Hazir şimaliy Amérika ve Yavropa elleride mevcut bolup turğan 1-tiptiki cem'iyette az sanlıq milletlerdın kélip çiqqan oquğuçılar mektep içide öziniñ ana tilida sözleşse ten cazasığa uçrimaydu. Lékin, hazır ularniñ qulağığa quyuluvatqan bir küçlük signal şuki, eger siz öziñizni oqutquçıñız ve cem'iyet öz içige alsun désiñiz, siz çoqum öziñizniñ ana tili ve milliy medeniyetidin yiraqlaşıñız şert. Lékin, bundaq qiliş balalarğa ve ularniñ ailesige nahayiti zor balay-iapetlerni élip kélidu. Bundaq qiliş balalarnıñ normal halda bilim alışığa, hemde perzent bilen ata-ana otturisidiki alaqağa zor dericede yaman tesir körsetidu. Dunya étirap qilğan maaripşunaslarnıñ bir ortağ közqaraşı şuki, bir sinipta ötülgén dersler şu siniptiki oquğuçılarnıñ qabiliyeti bilen talantini östüridiğan boluşı kérek. Meyli siz meqsetlik qiliñ yaki çüşenmesliktin qiliñ, eger siz balalarnıñ tilini ve ularniñ ata-anası ve bova-momasi bilen bolğan munasivetini buzup taşlaydikensiz, siz maaripniñ esli meqsetidin pütünley çetnep ketken bolısız.

Tove Skutnabb-Kangas xanim 1979-yili neşr qildurğan bir kitabıda Şvétsiyeye köçmen bolup kelgen Finlandiyelik balalarnıñ oqu-oqutuştiki neticeleri, Şvétsiye mektepleride élip bérilğan qoş tilliq maarip üstidiki tecribeler ve bu tecribelerniñ neticeleri tepsiliy bayan qilingğan. Bu doklatta tövendiki penniy bayqaşlar otturağa qoyulğan:

- Dersler Finlandiye tilida qançe uzun ötülse, balalarnıñ Şvétsiye tilida ötülgen derslerdiki oquş neticesimu şunçe yaxşı bolğan.
- Finlandiye tilida ders élip baqmığan balalarnıñ ana til seviyesi zor dericede çékingen, hemde Şvétsiye tilidimu aşu tilni ana til qilğan milletniñ seviyesige yételmigen. Bu "kémeytilgen qoş tilliq" yaki "yérim qoş tilliq" (Engilizçe "subtractive bilingualism, semibilingualism") dep atilidu.
- "Tove Skutnabb-Kangas" xanimniñ periziçe, az sanliq millet balalarini 10 yaşqa toşuştin burun ana tilda ders aliştin mehrum qılsa, ularniñ tonuş iqtidari (Engilizçe "cognitive ability") niñ tereqqiy qilişi nahayiti tosqunluqqa uçraydu.

Bügünge qeder çet ellerde ana tilni tereqqiy qilduruşniñ zörürlüki toğrisida élip bérilğan tetqiqatlarda otturiğa qoyulğan ilmiy neticelerni tüvendikidek yekünleşke bolidu.

1. Qoş tilliq boluş balalarnıñ til ve oquş cehettiki tereqqiyatida icabiy rol oynaydu. Eger balalar başlanğıç mektep mezigilide öz iqtidarlarini 2-3 tilda tereqqiy qildursa, ular til ve uni qandaq qilip ünümlük işletiş toğrisida téximu çoñqur çüşençege ige bolalaydu. Eger ikki tilda savatini çıqarsa, ular tilni bir terep qilişta téximu köp praktika qiliş pursetige érişidu. Şuniñ bilen ular aşu ikki tilda réalliqni qandaq ipade qilidiğanliqini sélıştırurup çüşeneleydu. Aldinqi 35 yıl mabeynide élip bérilğan 150 tin köp tetqiqat téması Gérmaniyelik edebiyatçı Goethe dégen mundaq bir gepni nahayiti toluq ispatlap berdi: peqet birla tilni bilidiğan kişi u tilni heqiqiy türde bilmeydu. Hazirğıçe bolğan tetqiqat neticeleri ispatlığan yene bir nerse şuki, qoş tilliq balalar uçurlarni oxşaş bolmiğan ikki xil tilda bir terep qilidiğanliqi üçün, ularniñ tepekkür qiliş iqtidari téximu canliq bolup yétişip çıqıdu. Muşundaq boluşniñ bir ipadesi, qoş tilliq oquğıuçılar imtihanlarda bir tilliq oquğıuçılarga qarığanda köp yaxşı bolidu.

2. Balalarnıñ ana til seviyesi ularniñ kéyin ögenidiğan ikkinçi tildiki seviyesiniñ qandaq bolidiğanliqini belgileydu. Ana tili bilen mektep tili oxşımaydığan balalarga nisbeten éytqanda, mektepke kiriştin burun ana tilda küçlük esas yaratqan balalarnıñ mektep tilini puxta igileş iqtidarimu küçlük bolidu. Ata-analar kiçik balasi üçün yéterlik vaqıt serp qilip, balasi mektep yaşığa toşuştin burun ularda ana til söz ibareleri ve çüşençelerini obdan yétildürse, balalar mektepke kirgendin kéyin mektep tilini asanraq ögenip, başqa oquştimu muveppeqiyetlik bolalaydu. Balalar öyde ana til arqiliq igiligen bilim bilen iqtidar mektepke kirgendin kéyin mektep tilidiki bilim bilen iqtidarga özgeridu. Balalarnıñ uqum ve tepekkür iqtidarini tereqqiy qilduruş nuqtasidin élip éytqanda, ana til bilen mektep tili öz-ara béqinidiğan bolidu. Uqum bilen tepekkür iqtidariniñ bir tildin yene bir tilğa köçüşü qoş-yönilişlik bolidu. Yeni, mektepte birer qoş tilliq programmisi arqiliq ana til tereqqiy qildurulsa, balalar mektep tili toğrisida igiligen uqum bilen til-savat iqtidari ana tilğa yökeliidu. Qisqisi, eger maarip muhiti her ikki tilniñ teñ tereqqiy qilişiğa yol qoysa, bu ikki til oquşta bir-birige yardım qilidu.

3. Mektepte balalarnıñ ana til işletişini küçeytiş yalğuz ularniñ ana tilini tereqqiy qilduruşqa paydiliq bolupla qalmastin, balalarnıñ mektep tilidiki her xil iqtidarini tereqqiy qilduruşqimu paydiliq. Yuqiridiki bayqaşlarda körsetip ötkendek, qoş tilliq boluş balalarni til cehettiki yéni evzellik bilen teminleydu. Şundaqla ikki xil tildiki iqtidarlar bir-birige nahayiti béqinidiğan bolidu. Eger mektep ana til ögetişni ünümlük halda yolğa qoyidiken, hemde şert-şarait yar bergende balalarnıñ ana tilidiki savatini toluq çıqiridiken, qoş tilliq oquğıuçılar mektep oquşida

téximu yaxşı neticege érişidu. Uniñ eksiçe, eger balalar ana tilini taşlaşqa riğbetlendirüldiken, hemde şu arqılıq ularniñ ana tildiki tereqqiyati keynige çekindürüldiken, ularniñ bilim aliştiki kişilik ve idiyivi asasi acizlaşturulidu.

4. Mekteptiki derslerni balalarniñ ana tilida ötüş ularniñ mektep tilidiki akadémik tereqqiyatiğa hergizmu yaman tesir körsetmeydu. Dunyadiki nurğun döletler maarip saheside élip bérilğan tetqiqatlar arqılıq bayqığan bir küçlük höküm şu boldiki, bir yaxşı icra qilingan qoş til programmisi oquğucılarniñ mektep tilidiki tereqqiyatiğa héç qandaq selbiy tesir körsetmeyla qalmastin, ularniñ ana tilidiki savati bilen ana tilidiki kespiy bilimlerinimu zor dericede östüridu. Bélgiyeniñ başlanğıç mektepleride yolğa qoyulğan ana til, Gollandiye tili ve Fransuz tilidin ibaret üç tilda oquğucılarniñ savatini çıxarış programmisi buniñ bir misali bolalaydu. Buniñ ilmiy asasi mundaq. Balalar ana tilda bilim alğanda, ular bir tar sézim dairesidiki aşu bir tilnıla ögenip qalmay, ularniñ mektep tili muhitidimu cari qılduridiğan iqtidarlari bilen munasivetlik uqum ve eqliy maharetlernimu teñ ögenidu. Ana tilida vaqitni dep béreleydiğan balalar vaqit uqumini toluq çüşenidu. İkkinçi bir tilda vaqitni dep béreleydiğan boluş üçün ularniñ vaqit uqumini qayta ögenişiniñ haciti yoq. Ular peqetla özleri allıqaçan ögenip bolğan bir eqliy iqtidarğa bir yéni belge tapsıla kupaye. Bu xil ehval bilim aliş ceryaniniñ yuqiri basquclaridimu oxşaşla davam étidu. Yeni, bir mezmun yaki hékayediki asasiy idiye bilen qoşumçe idiyelerni perqlendürüş, sebev bilen neticeni ayriş, pakit bilen pikirni perq étiş, bir hékaye yaki tarixniki veqelerniñ vaqit tertipini toğra tizip çıxışqa oxşaş akadémik ve til savati iqtidari cehette oxşımığan tillar otturisida davamlıq almaşış yüz bérp turidu.

5. Balalarniñ ana tili nazuk bolup, mektep hayatiniñ deslepki mezigilidila asanla yoqap kétédu. Mektep tili ana tili bolmiğan balalar mektep tili bilen ana tili oxşaş balalarğa qarığanda mektep tilida sözleşişni nahayiti tézla ögenivalidu. Lékin, şuniñ bilen birlikte, mektep tili ana tili bolmiğan balalar ana tilini nahayiti tézla yoqatıp qoyidu. Yalğuz mekteptila emes, öyidimu hem şundaq. Eger ana til mektep sirtidiki muhitta köp işletilse, kiçik balalarniñ ana tilni yoqatıp qoyuş dericesimu tövenrek bolidu. Emma, eger öz milletidin bolğan kişiler mektep etrapidiki rayonda toplaşıp yaşamiğan bolsa, balalar öz ana tilda sözleşişni mektepké kirip 2-3 yıl ötkendin kéyinla untup kétédu. Uniñdin kéyin balalar ana tilini çüşeniş iqtidaridin pütünley qalmisimu, savaqdaş ve qérindaşlari bilen mektep tilida sözleşidiğan, ata-anasığa mektep tilida cavab qayturidiğan bolup qalidu. Bundaq balalar çoñ bolğanda bolsa, ata-ana bilen bala otturisidiki til cehettiki perq bir héssiy azgalğa aylanıp qalidu. Şundaqla balalar öziniñ milliy medeniyetini çetke qaqidiğan bolup qalidu.

Balalarniñ ana tilni yoqatıp qoyuş dericesini tövenletiş üçün, ata-analar çoqum bir küçlük aile til programmisini yolğa qoyup, perzentleriniñ ana tilni işletiş pursetlerini eñ zor dericede köpeytip bérışı kérek. Mesilen, öy içide pütünley ana tilda sözleşiş, ana tilda kitab oquş, ana tilda maqale yazış ve esli yurtiğa bérıp tuğqan yoqlaş qatarlıqlar. Bu cehette oqutquçılarmu nahayiti çoñ rol oynıyalaydu. Mesilen, oqutquçılar balalarğa bir tilni artuq bilişniñ intayin paydılıq iş ikenlikini, qoş tılliqlıq boluş til ve eqil cehettiki bir çoñ netice hésablanidiğanlıqini çoñqur teşviq qılsa bolidu.

6. Mektepte balalarniñ ana tilini taşlavétiş balalarni taşlavetkenlik bilen baraver. Eger mektep aşkara yaki yoşurun halda balalarğa "öz tiliñ bilen öz medeniyetiñni mektep içige ekirme" dégendek signaldin birni béridden, ular özleriniñ kimlikiniñ merkeziy qisminimu mektep içige ekirmeydu. Ularda muşuniñğa oxşaş taşlavétiliş héssiyati peyda bolsa, ularniñ ders añaştiki aktipliqi bilen işençimu zor dericede acizlaşıdu. Oqutquçılar balalarniñ til ve medeniyet cehettiki kimlikini passip halda qobul qılsa yéterlik emes. Ular çoqum teşebbuskar bolup, balalarniñ til cehettiki kimlikini étirap qiliş kérek. Mesilen, mektep içi ve mektep etrapığa balalarniñ ana tilida yazılğan teşviqat qeğezlerini çaplaş, ularni bir qisim maqalelerni ana tilida yazışqa riğbetlendirüş,

hemde oquğuçılarnıñ öz ana tili ve milliy medeniyeti cehettiki alahidilikini aktipliq bilen qobul qilidiğan ve mueyyenleştüridiğan sinip muhitini berpa qılış qatarlıqlar.

4. Balalarğa İkkinçi Tilni Ögetişni Qançe Yaştın Başlasa Eñ Muvapıq?

Amérika hökümeti mexsus tetqiqat guruppisi teşkillep, neççe on yıl vaqıt serp qılıp, qoş tilliq maarip toğrisidiki penniy nezeriyelerni toplağandin kéyin, bu nezeriyevi matériyallarnı her bir şeherniñ maaripni başquruş orunlarığa tarqatıp bergen. Balalarğa qaysı tilni ikkinçi til qılıp ötüş, ikkinçi tilni qançe yaştın başlap ötüş ve uni qandaq usul bilen ötüşni her bir şeherdiki balalarnıñ ata-anaları bilen mektep birleşip qarar qilğan. Men körgeñ matériyallarağā asasanğanda, Amérikaniñ balalarğa çet el tili ögetişteki ehvalı mundaq iken:

- Köpinçe ehvalda, balalarğa bir çet el tilini ögetişni başlanğuş 4-siniptin başlaydiken. İkkinçi til ögetişni 6-sinipta başlığan mekteplermu bar iken. Bezi mektepler çet el tili, bolupmu İspaniye tili ögetişni başlanğuş 1-siniptin başlığan bolsimu, ders miqdari intayın az, mesilen, her heptisi 15 minuttin 30 minutqıçe iken. Amérikida Méksikiliqlarnıñ nopus sani intayın köp bolup, ularnıñ Kaliforniyediki nopus nisbeti 50 pirsenttin aşıdu. Şuñlaşqa Amérikadiki nurğun mektepler İspaniye tilini birinçi çet el tili qılıp tallaydu.
- Méksikadin köçmen bolup kelgeñ balalarğa açqan mexsus siniplar bar bolup, ular başlanğuş 4-sinipiğa kirgiçe hemme derslerni İspaniye tilida ögenidiken.
- Hazırğıçe bayqalğan ilmiy nezeriyelerge asasanğanda, eger bir bala 10 yaşqa kırıştın burun bir çet el tilini ögenişni başlasa, aşu tilda şu tilni ana til qilğan millet ademleridek seviyege yételeydiken.
- Amérika hökümetiniñ bir höcctide körsetilişçe, balalarnıñ bir çet el tilida toluq savat çiqarişığā 4 yildin 6 yılğıçe vaqıt kétidiken. Démek, eger balalar başlanğuş 4-siniptin (yeni 9 yaşqa kirgendin) başlap ikkinçi tilni ögenişni başlasa, eñ uzun bolğandimu toluqsızni püttürgüçe u tildin toluq savatını çiqirip bolalaydiken.

5. Çet Eldiki Qoş Tilliq Maarip Tetqiqat Neticeleridin Qisqıçe Xulase

1. Balalarnıñ yat til (yaki ikkinçi til) iqtidari ikki tipqa bölünidu. Uniñ birsi sözleşıştiki yat til iqtidari. Yene birsi oquştiki yat til iqtidari. Bu ikkinçi iqtidar köpinçe Engilizçe matériyallarda "akadémik til iqtidari" (Engilizçe "academic language skills") depmu atilidu. Balalarnıñ sözleşıştiki yat til iqtidarını yuqırı pelligē yetküzüş bilen oquştiki yat til iqtidarını yuqırı pelligē yetküzüş üçün kétidiğan vaqıt perqi intayın zor bolup, balalar sözleşış cehette yerlik balalarnıñ seviyesige intayın tézla yétişvalalaydu. Lékin, oquştiki yat til seviyisede yerlik balalarğa yétivéliş üçün kem dégende 5 yıl vaqıt kétidu.

2. Balalarnıñ oquştiki yat til iqtidarını tereqqiy qılduruş tildin başqa kespiy derslerdiki bilimini tereqqiy qılduruş bilen oxşaş.

3. Balalarnıñ ana til seviyesi ularnıñ kéyin ögenidiğan ikkinçi tildiki seviyesiniñ qandaq bolidiğanlıqını belgileydu. Balalarğa bir yat til ögetkende, uni bir ayrim çet el tili süpetide ögetmey, u yat tilniñ ana til bilen bolğan munasiviti asasında ögetiş kérek. Muşundaq qilğanda balalarnıñ oquştiki yat til iqtidarını östürüş sür'etini zor dericede tézletkili bolidu.

4. Eger balalar başlanğıçta ana tilni aldida ögenip, uniñdin toluq savatini çıqarmay turupla yene bir yat til ögenidiken, bu balalar kelgüsida ana tildimu ve ular ögengen ikkinçi tildimu yérım savatlıq bolup qalidu. Bu ehval xelq'arada "yérım savatlıq qoş tilliq" (Engilizçede "semibilingualism") dep atilidu.

5. Pütün dünya miqyasida élan qilingan ilmiy tetqiqat matériyallarida körsetilişçe, mektepni ikkinçi tilda oquğan balalarniñ oquş neticesi mektepni ana tilda oquğan balalar bilen sélišturğanda köp naçar bolğan.

6. Ana til ve ikkinçi tildiki til seviyesi töven balalarniñ bilim ve eqliy tereqqiyatimu nahayiti asta bolidu.

7. Balalarğa ikkinçi til başlanğıç 4-siniptin 6-sinipqıçe bolğan vaqittin başlap ögetilse eñ muvapiq bolidu. Eger balalarğa bir çet el tili ögetişi ular 10 yaşqa toşuştin burun başlasa, ular aşu yat tilda şu tilni ana til qilğan kişilerniñki bilen oxşas dericede savatlıq bolalaydu. Balalarniñ bir yat tilda toluq savatlıq boluşi üçün 4 yildin 6 yılğıçe vaqit kétidu.

8. Balalarğa bilimni ünümlük bérış üçün oqutquçı-oquğıçı otturisida çoqum mundaq bir munasivet boluşi kérek: oqutquçılar balalarniñ çüşeniş, este qalduruş, höküm qiliş, xulase çiqariş ve asaslaş iqtidarlarini tereqqiy qilduruşiğa toluq yol qoyuş, bu iqtidarlariniñ tereqqiyatini ilgiri sürüş, hemde oquğıuçılarniñ milliy kimliki bilen özlükini mu teñ tereqqiy qilduruş. Eger balalar özleri bilim éliwatqan cem'iyetke tevedek hés qilmaydiken, ularniñ oquğan bilimlerni özleştirüveliş mumkin emes.

6. "Qoş Tilliq Maarip" Qandaq Boluşi Kerek?

Eñ yaxşı qoş tilliq maarip programmisi mundaq üç xil xaraktérni öz içige alidu: derslerniñ hemmisi ana tilda ötilidu, bir yat til çet el tili dersi qilip sinipta ötilidu, hemde oquğıuçılar ikkinçi tilda bir otturahal seviyege yetkendin kéyin, matématika ve başqa bezi tebiy pen dersleri bivasite ikkinçi tilda, héç qandaq rıqabeti yoq teriqede ötilidu. Bu yerdiki "héç qandaq rıqabeti yoq teriqede" dégeniñ menisi, eger bu ikkinçi til Uyğurlarğa ötilidiğan Xenzu tili bolup qalsa, yuqiriqı kespiy dersler peqet Uyğur balalardin terkiib tapqan sinipqıla ötülip, Uyğur oquğıuçılar bilen Xenzu oquğıuçılarni birleştirüp ötülmeydu, dégendin ibarettur. Oquğıuçılar muşu teriqede tedriciy halda asasiy oqu-oqutuş siniplariğa qoşulidu. Şundaq bolğaçqa, ikkinçi tilda ötülgén rıqabetsiz kespiy dersler ana tilda ötüldiğan dersler bilen ikkinçi tilda ötüldiğan normal dersler otturisida bir kövrüklük rolını öteydu. Oquş baldaqiniñ yuqiri pellisige çıqqanda bolsa, peqet ana tilniñ til-edebiyat dersi bilen ictimaiy pen dersleri qatarlıq tilni abstrakt şekilde qollanişni telep qilidiğan derslerla ana tilda ötüldi. Oquğıuçılar ikkinçi tildiki oqu-oqutuş sistémisiğa toluq köçüp bolğandimu, yuqiri seviyelik ana til dersi "mecburi dersler" qatarida emes, "ixtiyariy dersler" qatarida ötilidiğan bolup, xalığan oquğıuçılar bu dersni tallap oqup, öz ana tilini davamlıq tereqqiy qildursa boluvéridu. Muşundaq oqu-oqutuş usulini qollanğanda, balalar ana tilğa eñ éhtiyaclıq vaqtida ularni ana tilda oquğılı qoyup, ularniñ öz ana tilidin bek baldur, ikkinçi tilda ders añlaş seviyesige yetmey turupla ayrilip qalışiniñ aldini alğılı bolidu. Şundaqla bu programma balalarni öz ana tilda eñ yuqiri seviyegeçe oquş purseti bilen temin étidu.

Meniñ bu heqtiki teklip ve pikirlerim tüvendikiçe:

1. Hazirqi başlanğıç 1-sinipdin başlap hemme derslerni Xenzuçida ötidigan, Uyğur tili élipbesini 3- yaqi 4-yilliqqa çıqmiğıçe ötmeydiğan tüzümni pütünley emeldin qaldurup, Uyğur balalariğa 4-sinipqa köçkiçe hemme derslerni peqet Uyğur tilidila ötüp, Xenzu tili dersni 4-siniptin başlap ötidigan tüzümni yolğa qoyuş. Eger Uyğur diyaridiki "qoş tilliq maarip" niñ meqseti, til bilen tebiy-pen ve sanaet penleride Uyğur oquğıuçılarniñ Xenzuçe savatini toluq çiqariş bolidiken, u halda Uyğur diyariğa Amérikanıñ qoş tilliq maarip programmisi eñ muvapiq kélidu.

2. Başlanğıç mekteptiki Uyğur balalariniñ til, bilim ve eqil cehettiki tereqqiyatini işqa aşuruştta, "başqa kelgende batur boluş" rohi bilen "yéñi bösüş hasil qiliş" usuli héç qandaq ilmiy asasi bolmiğan usullar bolup, ularni pütünley emeldin qalduruş. Méniñçe hazir muşundaq ilmiy asasi yoq idiyelerniñ Uyğur balalariğa élip kélivatqan eqliy tereqqiyat cehettiki ziyani intayin çoñ boluvatidu. Amérikadiki mutexessislerniñ körsetişçe başlanğıç mektep oquğıçilariğa qerellik halda tapşuruq işletişniñ ularniñ oquş neticesi üçün ançe çoñ paydasi yoq bolup, ular üçün eñ muvapiq tapşuruq miqdari, 1-sinipta her küni 10 minut, 2-sinipta 20-minut, 3-sinipta 30 minut iken. Uniñdin kéyinmu muşuniñğa oxşaş her yili 10 minuttin qoşup mañsa bolidiken.

3. Uyğur tilida oquştin Xenzu tilida oquşqa köçüştiki ötkünçi devirde til ve tebiyy-pen derslerini béridiğan oqutquçılarniñ hemmisi qoş tilliq boluş. Amérika del mana muşundaq qilidiğan bolup, ular qoş tilliq oqutquçılarni terbiyilep yétildürüş, imtihan arqiliq oxşimiğan derice boyıçe "qoş tilliq oqutquçisi" kinişkisi bériş, hemde mekteplerde rıqabet اساسida tallap xizmet bériş cehette bir muntizim qaide-tüzümlerni békitip çıqqan.

PAYDİLİNİLĞAN ESERLER

- BAKER C, A parents 'and teachers' guide to bilingualism. 2nd Edition. Clevedon, England: Multilingual Matters, 2000
- CUMMINS C., Language, pover, and pedagogy. Bilingual children in the crossfire. Clevedon, England: Multilingual Matters, 2000.
- SKUTNABB-KANGAS T., Linguistic genocide in education-or vorlwdive diversity and human riğts? Mahvah, NC: Lavrence Erlbaum Associates, 2000.
- _____, Language in the process of cultural assimilation and structural incorporation of linguistic minorities. Rosslyn, VA. National Clearinghouse for Bilingual Education, 1979.
- http://filebox.vt.edu/c/cmarşal/exploring_bilingual_education.htm.
- http://vvv.umiç.edu/~ac213/student_procects05/be/alternatives.html.